

**ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІҢ ШЕКАРАЛАРЫН КЕҢЕЙТУ КЕЗІНДЕ
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ҰТЫМДЫ ҚАЙТА БӨЛУ**

**RATIONAL REDISTRIBUTION OF AGRICULTURAL LAND
IN THE EXPANSION OF SETTLEMENT BOUNDARIES**

**РАЦИОНАЛЬНОЕ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ
ПРИ РАСШИРЕНИИ ГРАНИЦ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ**

Д.К. КЕНЖЕГУЗИНОВА^{1*}

Ph.D докторанты

К.Б. ЖУМАНАЗАРОВ¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

А.Н. ИНАМОВ²

Ph.D, қауымдастырылған профессор

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

²Ташкент ирригация және ауыл шаруашылығын механикаландыру инженерлері
институты, Ташкент, Өзбекстан

*автордың электрондық поштасы: k.dikairatovna@gmail.com

D.K. KENZHEGUZINOVA^{1*}

Ph.D student

K.B. ZHUMANAZAROV¹

C.E.Sc., Associate Professor

A.N. INAMOV²

Ph.D, Associate Professor

¹S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

²Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers,
Tashkent, Uzbekistan

*corresponding author's email: k.dikairatovna@gmail.com

Д.К. КЕНЖЕГУЗИНОВА^{1*}

докторант Ph.D

К.Б. ЖУМАНАЗАРОВ¹

к.э.н., ассоциированный профессор

А.Н. ИНАМОВ²

Ph.D, ассоциированный профессор

¹Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфулина,
Астана, Казахстан

²Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства,
Ташкент, Республика Узбекистан

*электронная почта автора: k.dikairatovna@gmail.com

Аңдатпа. Урбанизация процестері жер ресурстарын, оның ішінде аграрлық сипаттамалары Жоғары ауылшаруашылық жерлерін қайта бөлуге айтарлықтай әсер етеді, жерді ұтымды пайдалану үшін жаңа қиындықтар туғызады және динамика мен олардың елдің азық-түлік қауіпсіздігіне әсерін жан-жақты талдауды талап етеді. *Мақсаты* – кейіннен жетілдіру бағыттары мен басымдықтарын айқындай отырып, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ғылыми негізделген игеру мониторингі. *Әдістер* – ғылыми әдебиеттерге шолу жасалған аналитикалық, статистикалық - 1991-2024 жылдардағы жер көлемінің өзгеру заңдылықтарын анықтаған кезде, абстрактілі-логикалық - себеп-салдарлық байланыстарды анықтау үшін, монографиялық-жерді пайдаланудың практикалық тәжірибесін жинақтау кезінде. *Нәтижелер* – 1991-2024 жылдар аралығында ауыл шаруашылығы алқаптары екі еседен астам азайғаны анықталды, ал елді мекендердің (ЕМЖ) жерлері алты есеге өсті, бұл қалалық

Аннотация. Процессы урбанизации оказывают существенное влияние на перераспределение земельных ресурсов, включая сельскохозяйственные земли с высокими аграрными характеристиками, создают новые вызовы для рационального использования земель и требуют комплексного анализа динамики и их влияния на продовольственную безопасность страны. **Цель** – мониторинг научно обоснованного освоения земель сельскохозяйственного назначения с последующим определением направлений совершенствования и приоритета. **Методы** – аналитический, на основе которого выполнен обзор научной литературы, статистический - при выявлении закономерностей изменения площадей земель за 1991–2024гг., абстрактно-логический - для выявления причинно-следственных связей, монографический - при обобщении практического опыта землепользования. **Результаты** – установлено, что за период 1991–2024гг. сельскохозяйственные площади уменьшились более чем в два раза, тогда как земли населённых пунктов (СНП) возросли в шесть раз, что свидетельствует о высокой интенсивности формирования городских структур, территориального расширения городов и СНП. Вовлечение сельскохозяйственных угодий в несельскохозяйственное пользование оказывает комплексное воздействие на организацию аграрного производства и региональное обеспечение продовольствием. Увеличение городских зон напрямую затрагивает большое количество высококачественных обрабатываемых сельхозземель, сокращая земельные участки для выращивания сельхозкультур. Кроме того, они задействуют приоритетные типы почв, отличающиеся высокой плодородностью и потенциальной продуктивностью земель. **Выводы** – для экологически сбалансированного применения сельскохозяйственного земельного фонда необходимо внедрение комплексной реализации мер по сохранению и восстановлению массивов, обеспечивающих устойчивое развитие территорий и продовольственную безопасность. Таким образом, научное обоснование перераспределения сельхозземель имеет важное значение в обеспечении баланса между урбанизацией и сохранением аграрного потенциала, минимизируя социальные и экономические риски.

..... 157

Keywords: rural areas, agricultural land, land fund, rational use, expansion of settlements, urbanization, food security.

Ключевые слова: сельские районы, земли сельскохозяйственного назначения, земельный фонд, рациональное использование, расширение населённых пунктов, урбанизация, продовольственная безопасность.

Мақала түсті: 15.01.2026. Сараптамадан кейін мақұлданған: 06.03.2026. Қабылданды: 13.03.2026

Кіріспе

Жер ресурстары кез келген мемлекеттің тұрақты дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады. Бұл, әсіресе, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге қатысты, себебі олар азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, қоғамның экономикалық-әлеуметтік құрамдасына, аграрлық сектордың дамуына және экологиялық тепе-теңдікті сақтауға маңызды рөл атқарады. Дегенмен, урбанизация жағдайында ауылдық елді мекендер, қалалар мен ауылдық елді мекендердің аумақтарын ұлғайту мақсатында жыл сайын ауыл шаруашылығы жерлерінің санаттарынан қосымша жер ресурстары елді мекендерге айналдырылады (Джангарашева Н.В., Жилдикбаева А., Елемесов С.) [1].

Жерлерді бір санаттан екіншісіне ауыстыру процесі бірқатар әлеуметтік-экономикалық, құқықтық және экологиялық мәселелермен байланысты. Бір жағынан, аумақтарды дамыту жаңа алаңдарды талап етсе, екінші жағынан бұл құнарлы ауыл шаруашылығы жерлері көлемінің қысқаруына және агроэкологиялық жағдайдың өзгеруіне әкеледі.

Қолданыстағы зерттеулер көрсеткендей, қалалық құрылысқа арналған жерлердің кеңеюі негізінен ауыл шаруашылығы жерлері есебінен жүзеге асады, жиі жоғары өндірістік және топырақтық көрсеткіштері бар жерлерді қамтиды. Бұл шектеулі жерлер үшін ауыл шаруашылығы мен урбанизация арасындағы тікелей бәсекелестікті тудырады. Нәтижесінде кейбір құнарлы жерлер тұрақты түрде жоғалады, ал оларды қалпына келтіру елеулі еңбек, уақыт және қаржылық ресурстарды қажет етеді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану олардың құнарлылығын сақтау, өнімділігін арттыру және сыртқы жүктемелерге төзімділігін қамтамасыз етуге бағытталған кешенді шараларды білдіреді. Урбанизация жағдайында жерлерді тиімді пайдалану ерекше маңызды болып табылады, себебі дұрыс немесе тиімді пайдаланбау егін өнімділігінің төмендеуіне, топырақ деградациясына, экожүйелердің жағдайының өзгеруіне және

ауылдық аумақтар үшін әлеуметтік-экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалану кешенді тәсілге негізделуі тиіс, ол аумақтың табиғи-климаттық, экономикалық және әлеуметтік жағдайларын ескереді. Негізгі бағыт – жерді пайдалану тиімділігін оңтайландыру, бұл аграрлық өндірісті қалалық аумақтардың жоспарлы дамуымен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Бұл өзекті тақырыпты зерттеу ғылыми және практикалық мәнге ие, өйткені ол жер ресурстарын тиімді пайдалану мен тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға ықпал етеді (Mukhamediyarova O., Moroz S., Akimbekova S.) [2].

Әдебиетке шолу

Жер – ауыл шаруашылығы секторының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және азық-түлік қауіпсіздігі мен экономикалық өсім үшін қажетті маңызды ресурс ретінде қызмет атқарады (Hu Q., Zhao Y., Hu X. et al.) [3]. Халық санының өсуі азық-түлік және басқа ауыл шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың артуына әлі де ықпал етеді. Егіс алқаптарын кеңейту мүмкіндіктері шектеулі, өйткені жарамды бос жер қоры жылдан-жылға азайып келеді. Негізгі ауыл шаруашылығы жерлері урбанизация үдерісінің күшеюіне байланысты елді мекендердің аумағына қосылып, біртіндеп айналымнан шығып жатыр (FAO. The state of the world's land...) [4].

Біріккен Ұлттар Ұйымының болжамдарына сәйкес, 2050 жылға қарай жер шарының халқының шамамен 70%-ы қалалық аумақтарда өмір сүреді, бұл қалалардың шекараларының ұлғаюына байланысты ауыл шаруашылығы жерлеріне кеңістіктік жүктемені арттырады (Sheng S., Zhang P., Huang J. et al.) [5].

Өсе түскен урбанизация қалалардың кеңеюі нәтижесінде ауыл шаруашылығы жерлерін қамтиды. Бұл құбылыс қолданыстағы ауыл шаруашылығы жерлерінің қалалық аудандарға айналуына және инфрақұрылымның дамуына әкеледі (Saqib Sh.E., Kaleem M., Yaseen M. et al.; Andrade J.F., Cassman K.G., Rattalino Edreira J.I. et al.) [6,7].

Caο C., Wang J. [8] атап өткендей, көптеген аумақтарда қалалардың кеңеюі ауыл шаруашылығы жерлерінің есебінен жүзеге асады. Дүниежүзілік егістік ауыл шаруашылығы жерлерінің 60%-дан астамы қалалық аудандарға жақын орналасқан, бұл ауыл шаруашылығы мен қалалық жер пайдалану түрлері арасындағы бәсекелестіктің күшейіп келе жатқанын көрсетеді.

Meyer M.A., Früh-Müller A. [9] пікірінше, ауыл шаруашылығы жерлері негізінен ормандандырудан кейінгі урбанизация және бұл жерлерді ауыл шаруашылығына жатпайтын мақсаттарға аудару нәтижесінде қысқарды.

Chen Z., Dong H. [10] әлеуметтік-экономикалық дамудың қалалардың өсуін жеделдеткенін және бұл қалалық аумақтардың ауыл шаруашылығы жерлерімен қамтылуына, сондай-ақ экожүйелердің тұрақтылығына елеулі әсер етуіне әкелгенін атап көрсетеді. Қалалық және ауылдық аумақтардың жоспарлауын ғылыми негізделген оңтайландыру азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады.

Зерттеулер көрсеткендей, ауыл шаруашылығына қатысы жоқ өңделетін жерлерді пайдалану урбанизация мен индустриаландыру үшін кеңістіктік жағдайларды туындатады, бірақ бұл өңделетін жерлердің көлемінің азаюына және азық-түлік тапшылығына әкеледі, нәтижесінде азық-түлік қауіпсіздігі мен экономикалық даму арасындағы қайшылық күшейіп отырады (Han H., Peng H., Li S. et al.) [11].

Материалдары мен әдістері

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Жер ресурстарын басқару комитетінің «Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жер жағдайы және оның пайдаланылуы туралы жиынтық талдамалы есебі» атты Бекітілген аналитикалық есеп деректері негізінде жүргізілді, бұл елдің жер ресурстарының жағдайы мен пайдаланылу ерекшеліктері туралы ресми және өзекті мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, ғылыми зерттеулердің нәтижелері, статистикалық деректер және аналитикалық шолуларды қамтитын ашық интернет-деректер де пайдаланылды. Мұндай кешенді тәсіл ұсынылған материалдардың толықтығы мен сенімділігін қамтамасыз етті, сонымен қатар тиімді жер пайдалану және урбанизация саласындағы қазіргі тенденцияларды ескеруге мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері ретінде аналитикалық және статистикалық тәсілдер қолданылды, олар жер ресурстарын пайдаланудың сандық және сапалық сипаттамаларын анықтауға, ауыл шаруашылығы жерлерінің

пайдалануға тартылу динамикасын бағалауға мүмкіндік берді.

Абстрактылы-логикалық әдіс зерттеліп отырған процестерді жүйелі түрде түсінуді, себеп-салдар байланыстарын анықтауды және ғылыми негізделген қорытындыларды жасауды қамтамасыз етті.

Индукциялық әдістің қолданылуы жеке фактілер мен нақты жағдайларды талдау негізінде урбанизация жағдайында жерлерді тиімді пайдалану үшін жалпы заңдылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес... [12], Қазақстанның жер қоры мақсаттық тағайындалуына байланысты 7 санатқа бөлінеді (1 кесте). 2024 жылғы 1 қарашадағы жер балансы деректеріне сәйкес, Қазақстан Республикасының жалпы аумағы 272,5 млн га құрайды.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер санатында айтарлықтай өзгерістер орын алды: 2024 жылы олардың ауданы 1991 жылмен салыстырғанда 2 есе қысқарды. 1991 жылы бұл жерлердің ауданы 218 375,8 мың га немесе елдің жер қорының 81,3%-ын құраса, 2024 жылы 117 126,0 мың га немесе 42,9%-ға тең болды. Өнеркәсіп, көлік, байланыс және басқа ауыл шаруашылығына жатпайтын мақсаттағы жерлерде де қысқару байқалады: олардың көлемі 1991 жылы 7,3% болса, 2024 жылы 0,9%-ға дейін төмендеді.

Басқа санаттарға келетін болсақ, 2024 жылға қарай 1991 жылмен салыстырғанда келесі өсімдер байқалады: елді мекендер жерлері 6 есе – 1991 жылы 3 747,2 мың га болса, 2024 жылы 25 206,0 мың га; ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жерлері шамамен 10 есе – 1991 жылы 775,1 мың га, 2024 жылы 8 151,4 мың га; орман қоры жерлері 2 есе – 1991 жылы 10 179,2 мың га, 2024 жылы 23 025,2 мың га; су қоры жерлері 4 есе – 1991 жылы 819,9 мың га, 2024 жылы 3 909,3 мың га (Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жерінің...) [13].

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер қысқарғанына қарамастан, босалқы жерлер 4 есе өсті, олардың 2024 жылғы үлесі 30,4% құрады.

Қазақстан Республикасының Жер ресурстарын басқару комитетінің есебіне сәйкес, жерлер санаттарының аумағындағы өзгерістер бір санаттағы жерлерді басқа санатқа аудару, әртүрлі мақсаттар үшін жер учаскелерін беру, ревизия нәтижелері бойынша аудандарды нақтылау және елді мекендердің әкімшілік шекараларын белгілеумен түсіндіріледі.

1 кесте – 1991-2024 жылдардағы жер қорының жер санаттары бойынша динамикасы (мың га)

Жер санаттарының атауы	1991ж.	2023ж.	2024ж.	Өзгерістер (+,-)	
				2024ж. 1991 жылға қарағанда	2024ж. 2023 жылға қарағанда
Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер	218 375,8	116 447,8	117 124,1	-101251,7	+676,3
Елді мекендердің жерлері оның ішінде:	3 747,2	25 037,4	25 325,6	+21 578,4	+288,2
қалалар мен кенттер	2 053,5	4 112,4	3 483,6	+1 430,1	-628,8
ауылдық елді мекендердің	1 693,7	20 925,0	21 842,0	+20 148,3	+917,0
Өнеркәсіп, көлік, байланыс, ғарыш қызметінің, қорғаныстың, ұлттық қауіпсіздік, мұқтаждары үшін, ядролық қауіпсіздік аймағы мұқтажына арналған жер және ауыл шаруашылығына арналмаған өзгеде жерлер	18 796,8	2 436,3	2 480,9	-16 315,9	+44,6
Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жерлері, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер	775,1	8 154,3	8 151,4	+7 376,3	-2,9
Орман қорының жерлері	10 179,2	22 965,0	23 025,2	+12 846,0	+60,2
Су қорының жерлері	819,9	3 907,8	3 908,8	+3 088,9	+1,0
Босалқы жерлер	18 952,3	83 982,2	83 914,8	+63 962,5	-1 067,4
Барлық жерлер	271 646,3	262 930,8	262 930,8	-8 715,5	-
Оның ішінде басқа мемлекеттердің аумағында пайдаланылатын жерлер	149,8	0,9	0,9	-148,9	-
Басқа мемлекеттер пайдаланатын жерлер	993,7	9 561,1	9 561,1	+8 567,4	-
Республиканың аумағы	272 490,2	272 491,0	272 491,0	+0,8	-
Ескерту: (Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жерінің...) [13]					

2024 жылғы 1 қараша жағдайы бойынша Қазақстан Республикасындағы елді мекендер жерлерінің ауданы 25 206,0 мың га құрады, оның ішінде қалалар мен кенттер – 3 483,6 мың га, ал ауылдық елді мекендер – 21 842,0 мың га (2 кесте).

Елді мекендер жерлерін талдау көрсеткендей, ең үлкен аудандар Ақтөбе

облысында (4 316,4 мың га), Қарағанды облысында (3 262,3 мың га), Батыс Қазақстан облысында (2 422,7 мың га) және Абай облысында (2 436,9 мың га) орналасқан, ал ең кіші аудандар Алматы облысында (373,7 мың га), Атырау облысында (649,4 мың га) және Жетісу облысында (470,9 мың га) тіркелген.

2 кесте – 2023 және 2024 жылдардағы облыстар бойынша елді мекендердің жер көлемі (мың га)

Облыс атаулары	Елді мекендер, барлығы			Қалалармен елді мекендер			Ауылдық елді мекендер		
	2023ж.	2024ж.	өзгерістер, (+, -)	2023ж.	2024ж.	өзгерістер, (+, -)	2023ж.	2024ж.	өзгерістер, (+, -)
Абай	2 317,3	2 436,9	+119,6	1 124,0	803,6	-320,4	1 193,3	1 633,3	+440,0
Ақмола	1 458,7	1 458,3	-0,4	150,5	149,1	-1,4	1 308,2	1 309,2	+1,0
Ақтөбе	4 320,2	4 316,4	-3,8	233,2	243,5	+10,3	4 087,0	4 072,9	-14,1
Алматы	291,7	373,7	+82,0	15,2	102,5	+87,3	276,5	271,2	-5,3
Атырау	649,4	649,4	-	62,0	60	-2,0	587,4	589,4	+2,0
Ш-Қазақстан	651,1	651,1	-	111,2	114,8	+3,6	539,9	536,3	-3,6
Жамбыл	842,2	842,2	-	281,2	21,1	-260,1	561,0	821,1	+260,1
Жетісу	470,9	470,9	-	24,9	24,6	-0,3	446,0	446,3	+0,3
Б-Қазақстан	2 407,0	2 422,7	+15,7	19,8	19,8	0,0	2 387,2	2 402,9	+15,7
Қарағанды	3 264,4	3 262,3	-2,1	972,8	972,8	0,0	2 291,6	2 289,5	-2,1
Қостанай	1 634,7	1 642,1	+7,4	104,1	104	-0,1	1 530,6	1 538,1	+7,5

Қызылорда	838,3	843,5	+5,2	28,8	40,6	+11,8	809,5	802,9	-6,6
Маңғыстау	1085,5	1085,5	-	81,4	76,8	-4,6	1 004,1	1 008,7	+4,6
Павлодар	1 821,3	1 869,9	+48,6	105,0	125,6	+20,6	1 716,3	1 744,3	+28,0
С-Қазақстан	1 051,1	1 066,3	+15,2	37,1	36,7	-0,4	1 014,0	1 029,6	+15,6
Түркістан	807,0	807,8	+0,8	133,4	57,8	-75,6	673,6	750,0	+76,4
Ұлытау	862,3	862,3	-	363,5	266,07	-97,4	498,8	596,3	+97,5
Алматы қ.	68,3	68,3	-	68,3	68,3	-	-	-	-
Астана қ.	79,7	79,7	-	79,7	79,7	-	-	-	-
Шымкент қ.	116,3	116,3	-	116,3	116,3	-	-	-	-
Барлығы	25 037,4	25325,6	+288,2	4 112,4	3 483,7	-628,7	20 925,0	21 842,0	+917,0
Ескерту: (Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жерінің...) [13]									

2024 жылы республика аумағында 2023 жылмен салыстырғанда елді мекендер жерлерінің ауданы 288,2 мың га өсті. Сонымен бірге қалалар мен кенттердің жерлері 628,7 мың га қысқарса, ауылдық елді мекендердің жерлері 917,0 мың га ұлғайды. 2024 жылы келесі өзгерістер болды:

– 294,5 мың га өсу (+ Абай облысында резервтік жерлер есебінен 119,6 мың га, Алматы облысында 82,0 мың га, Павлодар облысында резервтік жерлер есебінен 48,6 мың га, Батыс Қазақстан облысында резервтік жерлер есебінен 15,7 мың га, Қостанай облысында резервтік жерлер есебінен 7,4 мың га, Қызылорда облысында резервтік жерлер есебінен 5,2 мың га, Солтүстік Қазақстан облысында резервтік жерлер есебінен 15,2 мың га, Түркістан облысында резервтік және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер есебінен 0,8 мың га);

– 6,3 мың га қысқару (- Ақмола облысында резервтік жерлер 0,4 мың га, Ақтөбе облысында орман қоры жерлері 3,8 мың га, Қарағанды облысында резервтік жерлер 2,1 мың га) (Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жерінің...) [13].

Бұл санаттағы өзгерістер жерлердің құжаттық ревизиясы, шекараларды белгілеу және жер балансы бойынша жаңа есеп формасының енгізілуімен де байланысты. 2015 жылға дейін Қазақстанда 1996 жылғы 9 тамыздағы №34 ҚР комитетінің қаулысымен бекітілген 22 форма қолданылған. 2015 жылы 22 форма қайта бекітілді: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті төрағасының 2015 жылғы 12 наурыздағы №46 бұйрығына сәйкес, шөп алқаптарына қатысты баған қосылғаны, екі тілде жасалуы және көпшілік елді мекендердің шекаралары белгіленбегендіктен өзгерістер енгізілген.

Қазіргі жағдайда Қазақстандағы елді мекендердің жерлерінің кеңеюі көбінесе агломерациялар аумағы есебінен, соның ішінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер есебінен жүзеге асады. Бұл жерлерді елді мекендерге қосу кезінде олар жеке және заңды тұлғалардың меншігінде немесе пайдалануында болуы мүмкін.

Мысалы, Астана қаласының аумақтық шекаралары 2000, 2013 және 2017 жылдары үш рет өзгертілді: Ақмола облысының Целиноград және Шортанды аудандарының бір бөліктері қала шекарасына қосылды. Кәсіпкерлер Ұлттық палатасының деректері бойынша, қазіргі уақытта қала аумағында шамамен 13 мың га ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер бар, оның ішінде 7,5 мың га жеке және заңды тұлғалардың меншігінде немесе пайдалануында («Атамекен»: бизнес надеется на поддержку...) [14].

Мысалы, 2000 жылы Астана қаласының шекарасын өзгерткен кезде, Целиноград және Шортан аудандарының жерлері жалпы ауданы 45 195 га болатын аумақ қала шекарасына қосылды, оның ішінде ауыл шаруашылығы жерлері – 38 338 га, соның ішінде егістік жерлері – 12 882 га, көпжылдық дақылдар – 38 га, шөп алқаптары – 2 895 га, жайылымдар – 22 523 га (3 кесте) (Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығы...) [15].

Мусайф Г., Төлеубекова Ж., Ахмадия А. және т.б. [16] зерттеуінде Астана мегаполисінің бір бөлігі болып табылатын Целиноград ауданының агроурбандық аумағында жер пайдалану мен жер бетінің кеңістіктік-уақыттық динамикасы қарастырылды. Зерттеу нәтижелері жер пайдалану құрылымында және жер бетінің құрылымында елеулі өзгерістер болғанын көрсетті. Қала шекарасындағы салынған аумақтардың ауданы айтарлықтай артты. Өзгерістерді туындататын негізгі факторлар – Астана қаласының территориялық кеңеюі және халық санының өсуі.

Жер учаскелерін елді мекендердің шекарасына енгізу аумақтық жоспарлау және қала құрылысы қызметін реттеу құжаттарына сәйкес қабылданатын мемлекеттік органдардың шешімдері негізінде жүзеге асырылады. Әкімшілік шекаралар өзгертілгеннен кейін аталған учаскелерді пайдалану елді мекеннің бас жоспарының ережелері мен функционалдық аумақтандыру талаптарына сәйкес келуі тиіс.

3 кесте – 2000 жылы Астана қаласының әкімшілік шекарасына қосылған Ақмола облысы жерлерінің экспликациясы, га

Аудан атауы	Жер-лер жалпы көлемі	Оның ішінде						Қала шекарасына қосылған ауыл шаруашылығы жерлері	Басқа жерлер
		егістік, жалпы	оның ішінде суармалы	көп-жыл-дық екпе-лер	ша-бын-дық	жай-ылым	оның ішінде жақсар-тылған		
Целиноград ауданы	43 438	12 882	3 737	38	2 895	20 978	6 619	36 793	6 645
Шортанды ауданы	1 757					1 545	1 450	1 545	212
Жерлердің жалпы көлемі	45 195	12 882	3 737	38	2 895	22 523	8 069	38 338	6 857

Ескерту: (Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы ...) [15]

Қалалық аумақтардың дамуы мен кеңеюі барысында құрылыс аумақтарының құрамына жоғары аграрлық сипаттамалары бар жерлер, яғни бұрын ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылығы өндірісінде пайдаланылған, құнарлы топырақтары бар учаскелер жиі енгізіледі. Жүйелі егіншілік, тыңайтқыштарды қолдану және агротехникалық іс-шаралар нәтижесінде құрамасында жасанды үлесі бар құнарлы топырақ қабаты қалыптасқан жер учаскелері жер қорының құнды бөлігі болып табылады және олардың функционалдық мақсаттарын өзгерту кезінде ғылыми негізделген тәсілді, сондай-ақ бұл үдерістердің ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігі мен азық-түлік қауіпсіздігіне әсерін кешенді бағалауды талап етеді.

Қазақстан Республикасында ірі елді мекендерге іргелес орналасқан жерлердің едәуір бөлігі дәстүрлі түрде жергілікті жерде өңдеуді және сақтауды қажет ететін ауыл шаруашылығы өнімдерін – көкөністерді, жемістерді, ет және сүт өнімдерін өндіру үшін пайдаланылып келді.

Урбанизация үдерісінде мұндай аумақтардың бір бөлігі мегаполистер мен облыс орталықтарының дамуына тартылуда, бұл жекелеген жағдайларда ауыл шаруашылығы өндірушілер үшін жер ресурстарына қолжетімділікке және өңірлік азық-түлік нарықтарының құрылымына әсер етуі мүмкін. Мысалы, 2021 жылы елде ішкі нарықта картоп ұсынысының уақытша қысқаруы байқалып, бұл бағаның өсуімен және импорт көлемінің артуымен қатар жүрді, аталған жағдай ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалануда теңгерімді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану және оларды ауыл шаруашылығына жатпайтын айна-

лымға тарту үдерістері кешенді әрі ғылыми негізделген реттеуді талап етеді. Бұл ретте топырақтың сапалық сипаттамаларын, бұрын ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылығы өндірісінде пайдаланылған деңгейін және қала маңындағы ауыл шаруашылығы аумақтарының азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесіндегі рөлін ескеру ерекше маңызға ие.

Талқылау

Алынған деректерді талдау ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану үдерістерін қалалық аумақтардың кеңеюі және урбанизация жағдайында қарастыруға мүмкіндік береді, бұл үдерістер ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қала шекарасына енгізу есебінен жүзеге асуда. Қазіргі ғылыми зерттеулер ауыл шаруашылығы алқаптарының қысқаруы елді мекендер жерлерінің ұлғаюымен қатар жүретінін растайды.

Қалалық шекараларды кеңейту кезінде жерлердің табиғи-климаттық және топырақтық сипаттамаларын ескеру ерекше маңызға ие. Жоғары құнарлылыққа ие жер учаскелері ауыл шаруашылығы үшін стратегиялық ресурс болып табылады, сондықтан оларды қала шекарасына енгізу өнімділікке және ресурстарды тиімді пайдалануға әсерін ғылыми негізде бағалаумен қатар жүруі тиіс.

Жер қорының санаттар бойынша динамикасына жүргізілген салыстырмалы талдау жерлерді тиімді пайдаланудың ұзақ мерзімді стратегиясын қалыптастыруға негіз бола алатын үрдістерді айқындайды.

Осылайша, урбанизация жағдайында ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалану бірқатар кешенді шараларды қамтиды: жерлердің сапасы мен өнімділігін бағалау, табиғи-климаттық жағдайларды ескере отырып учаскелерді орналастыруды

жоспарлау, аумақтандыру және жерлерді ауыл шаруашылығына жатпайтын айналымға тартуды бақылау. Аталған шаралар стратегиялық маңызы бар ресурстарды сақтауға, азық-түлік қауіпсіздігін қолдауға және аумақтардың тұрақты дамуына негіз қалыптастырады.

Қорытынды

1. Жүргізілген талдау Қазақстан Республикасының жер қорының динамикасында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер аумағының қысқаруы және елді мекендер жерлерінің ұлғаюы үрдісінің қалыптасқанын көрсетеді. Ең елеулі өзгерістер ірі қалалардың қала маңындағы аумақтарында байқалады, мұнда ауыл шаруашылығы алқаптарының едәуір бөлігі қалалық инфрақұрылымды дамытуға тартылуда.

2. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығына жатпайтын мақсаттарда пайдалану үдерісі аграрлық өндіріс құрылымына және азық-түлікпен қамтамасыз етудің аумақтық ұйымдастырылуына айтарлықтай әсер етеді. Урбанизация міндеттері мен ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалану арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мақсатында қала құрылысы шешімдерінің ауыл шаруашылығы өндірісіне әсерін кешенді бағалау жүйесін енгізу, айналымнан шыққан жерлердің орнына басқа ауыл шаруашылық аумақтарды қалпына келтіру бойынша шараларды көздеу орынды. Бұл аумақтардың үйлесімді дамуын және елдің азық-түлік жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3. Қалалар маңындағы ең құнды және өнімді ауыл шаруашылық алаптар құрылыс және инфрақұрылымдық дамудан ең жоғары кеңістіктік қысымға ұшырайды, себебі олар қалалық шекараға енгізіледі.

4. Ауыл шаруашылық және топырақ сипаттамалары жоғары жерлердің айтарлықтай бөлігі азық-түлік нарықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратыны анықталды, бұл олардың функционалдық мәнін аумақтық жоспарлауда ескеру қажеттілігін көрсетеді.

5. Ауыл шаруашылығы жерлерін сақтау басымдығы мен аумақтарды орнықты дамыту қағидаттарын ескере отырып, жерге орналастыру және қала құрылысы шешімдерін интеграциялау қажеттілігі негізделген.

Авторлардың үлесі: Кенжегузинова Динара Кайратовна: бастапқы деректерді жинау және талдау, әдебиеттерге жан-жақты шолу жүргізу, зерттеуді рәсімдеу; Жуманазаров Касымхан Бекбауович: зерттеуге және оның барлық кезеңдеріне ғылыми жетекшілік жасау, қолжазбаны

түпкілікті редакциялау және тексеру; Инамов Азиз Низамович: зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтау, талдау нәтижелерін интерпретациялау, мақала мәтінін дайындауға қатысу.

Мүдделер қақтығысы: авторлар мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

[1] Джангарашева, Н.В. Рациональное использование земель сельских населенных пунктов // Н.В. Джангарашева А. Жилдикбаева, С. Елемесов // Проблемы агрорынка. - 2023. - №2. - С.206-214. <https://doi.org/10.46666/2023-2.2708-9991.20>

[2] Mukhamediyarova, O. Current issues of agricultural land transfer in the Republic of Kazakhstan / O. Mukhamediyarova, S. Moroz, S. Akimbekova/ Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum.-2025.-Vol.24.-P.115-127.

[3] Hu, Qiuli. Effect of saline land reclamation by constructing the "Raised Field-Shallow Trench" pattern on agroecosystems in Yellow River Delta / Q. Hu, Y. Zhao, X. Hu, J. Qi, L. Suo, Y. Pan, B. Song, X. Chen / Agricultural Water Management. - 2022. - Vol. 261. –Article 107345. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2021.107345>

[4] FAO. The state of the world's land and water resources for food and agriculture – Systems at breaking point. Synthesis report [Electronic resource]. - 2021. Available at: <https://doi.org/10.4060/cb7654en> (date of access: 17.12.26)

[5] Sheng, Sh. Research Advances and Emerging Trends in the Impact of Urban Expansion on Food Security: A Global Overview/ S. Sheng, P. Zhang, J. Huang, L. Ning/ Agriculture. - 2025. - Vol. 15. – Article 1509. <https://doi.org/10.3390/agriculture15141509>

[6] Saqib, Sh.E. From green fields to housing societies: Unraveling the mysteries behind agricultural land conversion in Pakistan / Sh.E. Saqib, M. Kaleem, M. Yaseen, S.-H. Yang, S. Vi-setnoi/ Land Use Policy. - 2024. - Vol. 144. – Article 107256. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2024.107256>

[7] Andrade, J.F. Impact of urbanization trends on production of key staple crops / J.F. Andrade, K.G. Cassman, J.I. Rattalino Edreira, F. Agus, A. Bala, N. Deng, P. Grassini / Ambio - 2022. - Vol. 51. – P.1158 - 1167. <https://doi.org/10.1007/s13280-021-01674-z>

[8] Cao, C. The impact of urban expansion on food production: a bibliometric study of development, hotspots, and future prospects/ C. Cao, J. Wang / Frontiers in Sustainable Food Systems. - 2025. - Vol. 9. - Article 1550373. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2025>

[9] Meyer, M. A. Patterns and drivers of recent agricultural land-use change in Southern Germany/ M. A. Meyer, A. Früh-Müller/ Land Use

Policy. - 2020.-Vol.99. – Article 104959. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104959>

[10] Chen, Z. Exploring urban and agricultural land use planning / Z. Chen, H. Dong / Results in Engineering. - 2024. - Vol. 24. – Article 103093. <https://doi.org/10.1016/j.rineng.2024.103093>

[11] Peng, H. The Non-Agriculturalization of Cultivated Land in Karst Mountainous Areas in China / H. Han, H. Peng, S. Li, J. Yang, Z. Yan/ Land. - 2022. - Vol. 11. – Article 1727. <https://doi.org/10.3390/land11101727>

[12] Қазақстан Республикасының Жер кодексі (2025 жылғы 01 желтоқсан жағдайы бойынша өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]. – 2025. – URL: https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/K030000442_ (қаралған күні: 01.12.2025).

[13] Қазақстан Республикасының 2024 жылғы жерінің жай-күйі және пайдаланылуы туралы жиынтық талдамалық есеп [Электрондық ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/en-entities/land/documents/details/862138?lang=ru> (дата обращения: 01.12.2025).

[14] «Атамекен»: бизнес надеется на поддержку МВК в вопросе «городских» земельных участков сельхоз назначения [Электронный ресурс]. -2022. – URL: <https://www.atameken.kz/ru/news/47891-atameken-biznes-nadeet-sya-na--podderzhku--mvk-v-voprose--gorodskih-zemel--nyh--uchastkov--sel--hoz--naznacheniya> (дата обращения: 01.12.2025).

[15] Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 2000 жылғы 8 тамыз N 432 «Астана қаласының шекарасын өзгерту туралы» [Электрондық ресурс]. – 2000.- URL: https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/U000000432_ – (қаралған күні: 01.12.2025).

[16] Мусайф, Г. Целиноград ауданының агроқалалық аумағында жер пайдалану өзгерістерін қашықтықтан зондау және геодезиялық деректер негізінде талдау // Г.Мусайф, Ж.Толеубекова, А.Ахмадия, Х.Молдамурат, // Гидрометеорология және экология. - 2025. - №3. - Б.127-140. <https://doi.org/10.54668/2789-6323-2025-118-3-127-140>

References

[1] Dzhangarasheva, N.B., Zhildikbaeva, A., Elemesov, S. (2023). Ratsional'noe ispol'zovanie zemel' selskih naselennykh punktov [Rational use of lands of rural settlements]. *Problemy agror-yinka – Problems of AgriMarket*, 2, 206–214. <https://doi.org/10.46666/2023-2.2708-9991.20> [in Russian].

[2] Mukhamediyarova, O., Moroz, S., Akimbekova, S. (2025). Current issues of agricultural land transfer in the Republic of Kazakhstan. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 24, 115–127 [in English].

[3] Hu, Q., Zhao, Y., Hu, X., Qi, J., Suo, L., Pan, Y., Song, B., Chen, X. (2022). Effect of saline land reclamation by constructing the “Raised Field-Shallow Trench” pattern on agroecosys-

tems in Yellow River Delta. *Agricultural Water Management*, 261, Article 107345. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2021.107345> [in English].

[4] FAO. The state of the world's land and water resources for food and agriculture – Systems at breaking point. Synthesis report (2021). Available at: <https://doi.org/10.4060/cb7654en> (date of access: 17.12.2026) [in English].

[5] Sheng, S., Zhang, P., Huang, J., Ning, L. (2025). Research advances and emerging trends in the impact of urban expansion on food security: A global overview. *Agriculture*, 15, 1509. <https://doi.org/10.3390/agriculture15141509> [in English].

[6] Saqib, Sh.E., Kaleem, M., Yaseen, M., Yang, S.-H., Visetnoi, S. (2024). From green fields to housing societies: Unraveling the mysteries behind agricultural land conversion in Pakistan. *Land Use Policy*, 144, 107256. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2024.107256> [in English].

[7] Andrade, J.F., Cassman, K.G., Rattalino Edreira, J.I., Agus, F., Bala, A., Deng, N., Grassini, P. (2022). Impact of urbanization trends on production of key staple crops. *Ambio*, 51, 1158–1167. <https://doi.org/10.1007/s13280-021-01674-z> [in English].

[8] Cao, C., Wang, J. (2025). The impact of urban expansion on food production: A bibliometric study of development, hotspots, and future prospects. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 9, 1550373. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2025> [in English].

[9] Meyer, M.A., Früh-Müller, A. (2020). Patterns and drivers of recent agricultural land-use change in Southern Germany. *Land Use Policy*, 99, Article 104959. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104959> [in English].

[10] Chen, Z., Dong, H. (2024). Exploring urban and agricultural land use planning. *Results in Engineering*, 24, Article 103093. <https://doi.org/10.1016/j.rineng.2024.103093> [in English].

[11] Peng, H., Han, H., Li, S., Yang, J., Yan, Z. (2022). The Non-Agriculturalization of Cultivated Land in Karst Mountainous Areas in China. *Land*, 11, Article 1727. <https://doi.org/10.3390/land11101727> [in English].

[12] Qazaqstan Respublikasynyń Zher kodeksi (2025 zholyń 01 zheltoksan jaǵdayy boyynsha ózgerister men tolyqtyrular men) [Land Code of the Republic of Kazakhstan as amended on December 1, 2025]. (2025). Available at: https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/K030000442_ (date of access: 01.12.2025) [in Kazakh].

[13] Qazaqstan Respublikasynyn 2024 jylgy jerinin jai-kuii jane paidalanylyuy turaly jiyntyg tal-damalyg esep [Summary analytical report on the state and use of land of the Republic of Kazakhstan for 2024]. (2024). Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/land/documents/details/862138?lang=ru> (date of access: 01.12.2025) [in Russian].

[14] «Атамекен»: бизнес надеется на поддержку МВК в вопросе «городских» земельных участков sel'khoz naznacheniya [Ata-

meken: business hopes for support of the inter-departmental commission on "urban" agricultural land plots]. (2022). Available at: <https://www.atameken.kz/ru/news/47891-atameken-biznes-nadeetsya-na-podderzhku-mvk-v-voprose-gorodskih-zemelnyh-uchastkov-selhoznaznacheniya> (date of access: 01.12.2025) [in Russian].

[15] Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń Zharlyǵy 2000 zholyń 8 tamyz N 432 «Astana qalasynyń shekherasyn ózgeritu turaly» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2000 No. 432 "On changing the boundaries of the city of Astana"]. (2000). Avail-

able at: https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/U000000432_ (date of access: 01.12.2025) [in Kazakh].

[16] Musaif, G., Toleubekova, Zh., Akhadiya, A., Moldamurat, H. (2025). Tselyinograd audanyńyń agroqalalyq awmaǵynda zher paidalanu ózgeristerin qashyqtyqtan zondtau zhane geodeziyalyq derekter negizinde taldau [Analysis of land use changes in the agro-urban area of Tselinograd district based on remote sensing and geodetic data]. *Gidrometeorologiya zhane ekologiya – Hydrometeorology and Ecology*, 3, 127–140. <https://doi.org/10.54668/2789-6323-2025-118-3-127-140> [in Kazakh].

Авторлар туралы ақпарат:

Кенжегузинува Динара Кайратовна – негізгі автор; Ph.D докторанты «Жерге орналастыру» білім беру бағдарламасының; С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010011 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: k.dikairatovna@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-2813-6761>

Жуманазаров Касымхан Бекбауович; экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; «Жерге орналастыру» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры; С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010011 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: zh_kb10@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>

Инамов Азиз Низамович; Ph.D, қауымдастырылған профессоры; «Геодезия және геоинформатика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; Ташкент ирригация және ауыл шаруашылығын механикаландыру инженерлері институты; 1000 Кори Ниёзи көш., 39, Ташкент қ., Өзбекстан; e-mail: a.inamov@tiame.uz; <https://orcid.org/0000-0001-8753-7748>

Information about the authors:

Kenzheguzinova Dinara Kairatovna – The main author; Ph.D student of the Land Management Educational Program; S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University; 010011 Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: k.dikairatovna@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-2813-6761>

Zhumanazarov Kasymkhan Bekbauovich; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Land Management Educational Program; S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University; 010011 Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: zh_kb10@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>

Inamov Aziz Nizamovich; Ph.D, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Geodesy and Geoinformatics; Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers; 01001 Kori Niyozi str., 39, Tashkent, Uzbekistan; e-mail: a.inamov@tiame.uz; <https://orcid.org/0000-0001-8753-7748>

Сведения об авторах:

Кенжегузинува Динара Кайратовна – основной автор; докторант Ph.D образовательной программы «Землеустройство»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина; 010011 пр.Победы, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: k.dikairatovna@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-2813-6761>

Жуманазаров Касымхан Бекбауович; кандидат экономических наук, ассоциированный профессор; ассоциированный профессор образовательной программы «Землеустройство»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина; 010011 пр.Победы, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: zh_kb10@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>

Инамов Азиз Низамович; Ph.D; ассоциированный профессор; ассоциированный профессор кафедры «Геодезия және геоинформатика» Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства; 01001 ул.Кори Ниёзи, 39, г.Ташкент, Узбекистан; e-mail: a.inamov@tiame.uz; <https://orcid.org/0000-0001-8753-7748>